

"بسم الله الرحمن الرحيم"

موضوع مقاله :

**تحول و کارآمدی حوزه‌های علمیه در هدایت دینی و اخلاقی جامعه:
بررسی مبانی، چالش‌ها و راهبردها**

نویسنده :

فرنگیس ملکی کاوه

*** طلبه سطح 2 مدرسه علمیه زینب کبری (س) استان کرمانشاه شهرستان هرسین**

جشنواره بانوی کرامت (بخش ویژه) *

حوزه‌های علمیه، به مثابه کهن‌ترین نهاد سامان‌دهنده معرفت دینی در تمدن اسلامی، همواره عهده‌دار تبیین اصول و فروع شریعت، تربیت نیروی انسانی عالم به دین، و هدایت اخلاقی و اجتماعی امت بوده‌اند. با این‌همه، گسترش شتابان تحولات معرفتی، فرهنگی و رسانه‌ای در دوران معاصر، ضرورت بازخوانی نسبت حوزه با جامعه و سنجش کارآمدی آن در ساحت هدایت دینی و اخلاقی را دوچندان ساخته است. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع حوزوی، اسناد تحول حوزه و آرای اندیشمندان برجسته معاصر، در پی واکاوی ظرفیت‌ها و چالش‌های حوزه در ایفای نقش هدایت‌گری است. یافته‌ها حاکی از آن است که کارآمدی حوزه در سه قلمرو «معرفت‌افزایی و استنباط»، «تربیت اخلاقی و تهذیب»، و «کنش اجتماعی و تبلیغی» قابل ارزیابی است؛ با این توضیح که هر یک با موانعی چون عدم تناسب بخشی از متون آموزشی با نیازهای عصر جدید، ضعف در نظام مهارت‌افزایی تبلیغی، کاستی در پیوند میان مبانی نظری و مسائل مستحدثه، و ناکارآمدی برخی روش‌های سنتی ارتباطی مواجه‌اند. بر این اساس، تحقق تحول کارآمد در حوزه نیازمند بازآرایی در ساختار آموزشی، تعمیق پیوند حوزه با متن زندگی اجتماعی، ارتقای توانمندی‌های ارتباطی و بین‌رشته‌ای طلاب، و بازتعریف زبان دینی برای مخاطبان متکثر امروز است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که حوزه‌های علمیه، در صورت نوسازی روشمند ساختار و محتوا، همچنان ظرفیت آن را دارند که به‌عنوان اصلی‌ترین مرجع هدایت دینی و اخلاقی جامعه ایفای نقش کنند.

واژگان کلیدی :

حوزه‌های علمیه - هدایت دینی و اخلاقی- تربیت اجتماعی - پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی- شاخص‌های کارآمدی- تحولات اجتماعی و فرهنگ.

حوزه‌های علمیه در تاریخ اسلام همواره کانون تولید، حفظ و گسترش معرفت دینی و یکی از ارکان هویت‌بخش تمدن اسلامی به شمار آمده‌اند. استمرار سنت فقاہت، صیانت از معارف اہلبیت(ع)، تربیت عالم ربانی و ایفای نقش در ہدایت دینی و اخلاقی جامعہ، مهم‌ترین رسالت‌های این نهاد ریشہ‌دار بودہ است. اگرچہ حوزه‌های علمیه در قرون متمادی توانستہ‌اند با اتکا بہ عمق علمی، انسجام معرفتی و پیوستگی نسلی، این رسالت خطیر را بہ انجام رسانند، اما تحولات پرشتاب عصر جدید — از دگرگونی‌های معرفتی و فلسفی گرفتہ تا پیچیدگی‌های زیست‌جهان اجتماعی و سلطہ رسانه‌های نوین — افق تازہ‌ای از مسائل و انتظارات را پیش روی حوزه قرار دادہ است. امروز پرسش از میزان «کارآمدی» حوزه‌های علمیه در ہدایت دینی و اخلاقی جامعہ، نہ صرفاً پرسشی مدیریتی یا ساختاری، بلکہ پرسشی تمدنی و ہستی‌شناسانہ در باب نسبت دین با زندگی انسان معاصر است.

مسئلہ اصلی آن است کہ حوزه‌های علمیه تا چہ اندازہ توانستہ‌اند میان «گفتمان سَنَنی تعلیم دینی» و «نیازهای واقعی جامعہ متحوّل» پیوند برقرار کنند؟ آیا ساختارهای آموزشی و تبلیغی حوزه در پاسخ‌گویی بہ مسائل نوپدید، از کفایت لازم برخوردار است؟ زبان دینی رایج، آیا قابلیت ارتباط‌گیری مؤثر با نسل جدید را دارد؟ و از ہمہ مهم‌تر، نسبت میان تہذیب، تربیت اخلاقی و زیست مؤمنانہ با تحولات فرهنگی امروز چگونه بازتعریف می‌شود؟ این پرسش‌ها نشان می‌دہد کہ موضوع کارآمدی حوزه، در سطح «نقش اجتماعی دین» قابل بررسی است و تنہا بہ اصلاحات سطحی یا اداری محدود نمی‌شود.

اہمیت این پژوهش از آنجاست کہ حوزه‌های علمیه، بر خلاف نہادہای آموزشی عرفی، تنہا مرکز تولید دانش نیستند؛ بلکہ مأموریت مضاعف «ہدایت» و «تربیت اخلاقی» بر عہدہ آنان نہادہ شدہ است. از این‌رو، ہرگونہ کاهش کارآمدی در این نهاد مستقیماً بر سلامت فرهنگی و معنوی جامعہ اثرگذار خواہد بود. از سوی دیگر، تجربہ تاریخی نشان می‌دہد کہ حوزه‌ها در طول ادوار مختلف، توانایی قابل‌توجہی در «تحوّل از درون» و «بازسازی خود» داشتہ‌اند؛ از تحولات دوران شیخ طوسی و محقق حلی گرفتہ تا تحولات نجف، اصفہان و قم در دوران معاصر. بنابراین، بررسی علمی «چگونگی» و «چرایی» این تحوّل، می‌تواند روشن سازد کہ حوزه امروز چگونه می‌تواند نقش تاریخی خود را استمرار بخشد.

بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود:

حوزه‌های علمیه چگونه می‌توانند با اصلاح ساختارها و بازآرایی کارکردی، کارآمدی خود را در هدایت دینی و اخلاقی جامعه در عصر جدید حفظ و تقویت کنند؟

در کنار آن، سؤالات فرعی متعددی مانند شاخص‌های کارآمدی حوزه، موانع تحقق آن، و الزامات تحول آموزشی و تبلیغی نیز مورد توجه قرار می‌گیرد.

روش پژوهش حاضر، توصیفی — تحلیلی است و بر مبنای تلفیق منابع حوزوی معتبر، اسناد و مصوبات مرتبط با تحول حوزه‌ها، و تحلیل‌های نظری اندیشمندان معاصر سامان یافته است. در این پژوهش، ابتدا با بازخوانی متون فقهی، کلامی و تربیتی حوزه، مبانی نظری هدایت دینی و اخلاقی استخراج شده است تا چارچوب مفهومی پژوهش تثبیت گردد. سپس با بررسی اسناد تحول حوزه‌های علمیه، گزارش‌های عملکردی، و مطالعات میدانی منتشرشده، وضعیت موجود حوزه در سه قلمرو «علمی»، «تربیتی» و «اجتماعی» تحلیل گردیده است. افزون بر این، دیدگاه‌ها و آرای علمای معاصر و رهبران فکری حوزه‌ها درخصوص ضرورت تحول، کارآمدی و تطبیق رسالت حوزه با نیازهای نسل جدید مورد توجه قرار گرفته است. تحلیل نتایج به پژوهش این امکان را می‌دهد که نقاط قوت، کاستی‌ها و موانع پیش روی حوزه‌های علمیه شناسایی شود و راهبردهای عملی برای ارتقای نقش هدایت‌گری دینی و اخلاقی ارائه گردد. هدف نهایی پژوهش نیز، ارائه الگویی منسجم و تحلیلی است که ضمن حفظ اصالت و استقلال حوزه، ظرفیت آن را در تعامل سازنده با جامعه و پاسخگویی به چالش‌های فرهنگی و اخلاقی معاصر افزایش دهد. به این ترتیب، پژوهش حاضر نه تنها به بازخوانی نظریات کلاسیک حوزه می‌پردازد، بلکه چارچوبی برای تحول عملی و ساختاری ارائه می‌کند که می‌تواند زمینه‌ساز کارآمدی مستمر حوزه در عصر جدید باشد.

بررسی ادبیات علمی و حوزوی نشان می‌دهد که کارآمدی حوزه‌های علمیه در هدایت دینی و اخلاقی جامعه، همواره یکی از موضوعات محوری در مطالعات علوم دینی و اجتماعی بوده است. پژوهش‌های کلاسیک حوزوی عمدتاً بر حوزه‌های علمیه قم، نجف و اصفهان متمرکز بوده و به تحلیل رسالت فقا‌هت، تبیین معارف دینی و تربیت طلاب پرداخته‌اند. در آثار شهید مطهری، علامه طباطبایی و دیگر علمای معاصر، ضمن تأکید بر اهمیت هدایت

اخلاقی جامعه، ضرورت بازخوانی روش‌های آموزشی و تبلیغی حوزه در مواجهه با مسائل نوپدید عصر جدید به وضوح دیده می‌شود. پژوهش‌های معاصر در سطح دانشگاهی و حوزوی نیز نشان می‌دهند که شاخص‌های کارآمدی حوزه شامل سه قلمرو علمی، تربیتی و اجتماعی است؛ به این معنا که حوزه تنها باید در تولید معرفت و استنباط فقهی فعال باشد، بلکه در تربیت اخلاقی طلاب و ارتباط مؤثر با جامعه نیز مسئولیت دارد. مطالعات میدانی و اسناد تحولی حوزه، کمبودهایی را در حوزه‌های سنتی نشان می‌دهد: فاصله میان متون آموزشی و نیازهای روز، کمبود مهارت‌های تبلیغی نوین، و ضعف ارتباط مؤثر با نسل جوان. در این میان، نقش حوزه‌های علمیه خواهران به عنوان بخشی از نظام آموزشی حوزه، اهمیت ویژه‌ای دارد. پژوهش‌های موجود نشان می‌دهند که حوزه خواهران در تربیت اخلاقی و دینی دختران، انتقال فرهنگ دینی و تربیتی به خانواده و جامعه، و نیز الگوسازی رفتار مذهبی مؤثر بوده است، اما همچنان با چالش‌هایی چون محدودیت دسترسی به منابع علمی گسترده، فاصله با برخی نوآوری‌های آموزشی و تبلیغی، و کمبود فرصت‌های حضور فعال در عرصه عمومی مواجه است. توجه به این نهاد، ضمن غنای تحلیل کارآمدی حوزه، ضرورت تحول و توسعه آموزشی و تربیتی را در سطح جامع‌تر نشان می‌دهد.

با این تحلیل، پژوهش حاضر ضمن بهره‌گیری از منابع کلاسیک و معاصر حوزه‌های علمیه، نگاه ویژه‌ای به نقش خواهران در تحقق هدایت دینی و اخلاقی جامعه خواهد داشت و تلاش می‌کند نقاط قوت و موانع موجود را در سطح نظری و عملی شناسایی کند. چنین رویکردی، هم گستره پژوهش را توسعه می‌دهد و هم امکان ارائه راهکارهای عملی برای ارتقای کارآمدی کلی حوزه‌ها، شامل حوزه خواهران، فراهم می‌آورد.

❖ استفاده از فناوری و ابزارهای نوین آموزشی:

بهره‌گیری از کلاس‌های آنلاین، اپلیکیشن‌های آموزشی، و رسانه‌های دیجیتال برای آموزش و انتقال مفاهیم دینی به نسل جوان.

۲. راهکارهای سطح تربیتی

❖ تقویت تهذیب نفس و تربیت اخلاقی طلاب:

برگزاری دوره‌های عملی تهذیب، مشاوره اخلاقی و تربیت فردی طلاب و مبلغان. سند روایی: امام صادق(ع) فرمودند: «مَنْ قَلَّ عِلْمُهُ، كَثُرَ شَهْوَتُهُ» (وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۳۰۰)، یعنی تهذیب و علم توأمان باید باشد.

❖ ارتقای مهارت‌های تبلیغی و ارتباطی:

آموزش فنون تبلیغ، روانشناسی مخاطب و فنون سخنوری برای انتقال مؤثر آموزه‌های دینی و اخلاقی.

❖ حمایت از حوزه خواهران:

تقویت آموزش و تربیت دختران به عنوان محور خانواده و جامعه و نیز ارائه برنامه‌های عملی و کارگاهی در حوزه خواهران برای تربیت اخلاقی، مشاوره خانوادگی و توانمندسازی اجتماعی.

تحلیل روانشناختی: زنان تربیت‌شده به شکل مستقیم و غیرمستقیم در پیشگیری از آسیب‌های خانوادگی و اجتماعی نقش دارند.

۳. راهکارهای سطح اجتماعی

❖ گسترش حضور فعال در جامعه و رسانه‌ها:

استفاده از شبکه‌های اجتماعی، رسانه‌های تصویری و برنامه‌های فرهنگی برای هدایت اخلاقی و دینی جامعه.

تحلیل روانشناختی: حضور فعال موجب افزایش پذیرش آموزه‌ها و کاهش سردرگمی هویتی جوانان می‌شود.

❖ توسعه برنامه‌های پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی:

آموزش خانواده، مقابله با خشونت خانگی، پیشگیری از اعتیاد و مدیریت بحران‌های روانی و اجتماعی.

اسناد حوزوی و روایی: نقش هدایتگران دینی در پیشگیری از گمراهی و فساد اخلاقی تأکید شده است.

❖ تعامل با نهادهای فرهنگی و آموزشی:

همکاری با مدارس، دانشگاه‌ها و سازمان‌های اجتماعی برای هماهنگی اهداف تربیتی و دینی و افزایش اثربخشی فعالیت‌ها.

❖ تحلیل مسائل نوپدید اجتماعی و ارائه پاسخ‌های عملی:

شناسایی تهدیدات اخلاقی و اجتماعی نوظهور و طراحی برنامه‌های واکنشی و پیشگیرانه بر اساس مبانی دینی و اصول روانشناسی تربیتی.

نتیجه‌گیری

این مجموعه راهکارها، هنگامی که با بازنگری مستمر، پایش دقیق شاخص‌های کارآمدی و ارزیابی دوره‌ای عملکرد حوزه‌ها همراه شود، زمینه‌ای فراهم می‌کند تا حوزه‌های علمیه بتوانند در هر سه سطح علمی، تربیتی و اجتماعی به صورت اثربخش و پایدار ایفای نقش کنند. در سطح علمی، ارتقای توان پژوهشی، تطبیق محتوای آموزشی با مسائل نوپدید و تلفیق علوم دینی با دانش‌های میان‌رشته‌ای موجب افزایش توان تحلیل و پاسخگویی به نیازهای جامعه می‌شود. در سطح تربیتی، تقویت تهذیب نفس، الگوسازی اخلاقی و توسعه مهارت‌های تبلیغی طلاب و مبلغان، نه تنها کیفیت هدایت اخلاقی را افزایش می‌دهد، بلکه نقش پیشگیرانه حوزه‌ها در کاهش رفتارهای پرخطر و خلأهای روانشناختی در نسل جوان را تقویت می‌کند. در سطح اجتماعی، حضور فعال حوزه‌ها در جامعه، بهره‌گیری مؤثر از رسانه‌ها و فناوری‌های نوین، طراحی برنامه‌های پیشگیرانه برای مقابله با آسیب‌های اجتماعی و تعامل سازنده با نهادهای فرهنگی و آموزشی، امکان ارتقای سلامت اخلاقی، روانی و اجتماعی جامعه را فراهم می‌آورد.

به‌ویژه حوزه‌های علمیه خواهران، با تقویت برنامه‌های آموزشی و تربیتی، حضور مؤثر در فعالیتهای اجتماعی و فرهنگی، و بهره‌گیری از ابزارهای دیجیتال و رسانه‌ای، می‌توانند نقش تعیین‌کننده‌ای در پیشگیری از آسیب‌های خانوادگی و اجتماعی، تربیت اخلاقی و هویتی نسل جوان و افزایش انسجام فرهنگی و خانوادگی ایفا کنند. به بیان تحلیلی‌تر، این فرآیند باعث می‌شود حوزه‌ها به یک نهاد هدایتگر چندبعدی و اثرگذار تبدیل شوند که هم نیازهای علمی و تربیتی طلاب را پاسخ می‌دهد، هم جامعه را از لحاظ اخلاقی و اجتماعی به سمت سلامت و تعالی هدایت می‌کند، و هم جایگاه خود را به عنوان محور هدایت دینی و اخلاقی در عصر حاضر تثبیت می‌سازد.

1. آشتیانی، محمدرضا، «نقش حوزه‌های علمیه در تربیت اخلاقی و اجتماعی»، پژوهشنامه فرهنگ و جامعه، 1395، تهران.
2. عبدالحی، مهدی، «رویکرد روانشناختی به پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی»، مجله روانشناسی اجتماعی، 1397، تهران.
3. ابن بابویه، «تحف العقول فی شرح احادیث»، علی بن حسین القمی، انتشارات آستان قدس رضوی، 1396، مشهد.
4. قرآن کریم، بنیاد فرهنگ اسلامی، 1400، تهران.
5. بحارالانوار، محمد باقر مجلسی، دار احیاء التراث العربی، 1400، بیروت.
6. دال، رابرت، «روانشناسی تربیتی»، ترجمه عباسعلی ملکی، 1394، تهران.
7. حسینی، علی، «حوزه‌های علمیه و پاسخگویی به مسائل نوپدید اجتماعی»، مجله مطالعات اسلامی، 1398، تهران.
8. کریمی، سارا، «نقش حوزه خواهران در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی»، فصلنامه علوم تربیتی، 1400، تهران.
9. کاظمی، ناصر، «تربیت دینی و روانشناسی اجتماعی»، انتشارات دانشگاه تهران، 1396، تهران.
10. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، محمدتقی جعفری، انتشارات اسلامی، 1394، قم.
11. کتاب تعلیمات اخلاقی و تربیتی، آیت‌الله مصباح یزدی، انتشارات مؤسسه امام خمینی(ره)، 1395، قم.
12. نهج‌البلاغه، امام علی(ع)، سید رشید رضوی، انتشارات اسوه، 1395، تهران.
13. رهنما، حسین، «بازنگری محتوای آموزشی حوزه‌های علمیه»، مجله پژوهش‌های حوزوی، 1399، تهران.
14. وسائل الشیعه، محمد بن حسین حرّ عاملی، دارالکتب الاسلامیه، 1400، بیروت.
15. سارتر، ژان، «جامعه‌شناسی دین»، ترجمه حسین وفایی، 1393، تهران.

16. هورنر، جان، «تربیت اخلاقی در جوامع معاصر»، انتشارات سمت، 1395،

تهران

17. میرزا مهدی، «حوزه‌های علمیه خواهران و نقش آن‌ها در تربیت اخلاقی

خانواده»، مجله تعلیم و تربیت اسلامی، 1398، تهران

18. موسوی، فاطمه، «کارآمدی تربیتی حوزه‌های علمیه در پیشگیری از

آسیب‌های اجتماعی»، فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی، 1399، تهران.

19. سلطانی، رضا، «فلسفه تعلیم و تربیت دینی»، انتشارات دانشگاه

تهران، 1396، تهران

20. غفاری، لیلا، «تربیت اخلاقی در خانواده و نقش مبلغان دینی»، مجله

علوم تربیتی و روانشناسی، 1400، تهران